

N. CƏFƏROVUN “EPOSDAN KİTABA” MONOQRAFİYASI HAQQINDA

Ümumtürk milli mədəniyyətimizin əsasını qoyan qədim xalq ədəbiyyatımızın bu gündə tədqiq obyektinə çevrilməsi zərurətdən doğur. Çünki hələ elmi jəhətdən araşdırılmamış, lakin araşdırılması zəruri olan tarixi abidələrimiz çoxdur.

Nizami Cəfərov bu monoqrafiyada şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim nümunələri əsasında formalaşmış kitab halına düşən qədim türk yazılı abidələri, “Kitabi - Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları və onların eposla bağlılıq prinsiplərinə toxunur. “Eposdan kitaba” monoqrafiyasında qədim türk eposuyla qədim türk yazılı abidələri, “Dədə Qorqud eposuyla “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu eposuyla “Koroğlu” dastanı arasındakı üzvi bağlılığı, onların ideya-məzmun, poetik - forma xüsusiyyətlərini araşdırmış, bir çox elmi mə”xəzlərə əsaslanaraq şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata keçid formalarını tədqiq etmişdir.

Əsər üç fəsildən ibarətdir. 1 fəsil “Qədim türk eposundan qədim türk yazılı abidələrinə” adlanır. Bu hissədə qədim türk eposundan qədim türk yazılı abidələrinə keçid formalarını araşdırmış, şifahi xalq nümunələri əsasında yazılı abidələrin meydana gəlməsi məsələlərinə öz fikrini bildirmişdir. Mənsub olduğu türk xalqlarının bədii - estetik təfəkkürünü ifadə edən qədim türk eposunun təxminən e. ə. 1 minilliyin ortalarında formalaşdığını hansı tarixi, ijtimai, mədəni mərhələlərdən keçdiyini bilmək üçün türk mifologiyasına diqqət yetirməyi zəruri sayır.

Tanrıçılıq ideyası formalaşana qədər mifik təfəkkürümüzün keçdiyi inkişaf dövrlərinə diqqətimizi yönəldir.

Qədim türk mədəniyyəti, ədəbiyyatı tanrıçılıq sistemiylə bağlı şəkildə izah edilir və Nizami Jəfərov öz fikrini əsaslandıraraq bildirir ki, “çünki qədim türk idracının ən böyük əsəri həmin idrakın gəlib çıxdığı tanrı” ideya obrazıdır ki, onu türk varlığı özünün bütün potensial imkanını ilə yaratmış, ən azı minillik (e.ə. 1 minilliyin ortalarından, eramızın 1 minilliyin ortalarına qədər ijtimai və mə”nəvi həyat təjribəsinin etnik (universal) idrak metodologiyasına çevrilmişdir”. (səh. 13)

O, qeyd edir ki, qədim türk eposunda “tanrıçılıq” mühüm rol oynamış və bu sahədə zəngin türk mifologiyası və şamanizmin rolu azdır. Ona görə də qədim türk eposunun qəhrəmanları Tanrı - hökmdardır, eposun qəhrəmanı Tanrı türk xalqının cəmiyyətinin hökmdarının qoruyucusudur, 1 minilliyin ortalarında hun - türk dövləti dağılıb Şərqdə oğuzların, qərbdə isə qıpçaqların dövlətlərinin yaranması onların müxtəlif coğrafi - iqtisadi həyat tərzini keçməsinə baxmayaraq, daxili birliklərini qoruyub saxlamışlar.

Monoqrafiyada qədim türk eposundan “Yaradılış” “Alp Ər - Tonqa”, “Oğuz kağan”, “Göy türk”, “Ərgənəkön”, “Şu”, “Siyenipi”, “Köç” dastanları haqqında mə”lumat verilir və bu dastanların uzun müddət şifahi şəkildə xalq arasında yaşadığını, son dövrlərdə qələmə alındığını və bir hissəsinin isə qələmə alınarkən başqa xalqlara mənsub olduğunu göstərmək istəsələr də, bu mənbələrdə güclü türk eposu təfəkkürünün mövğud olduğunu göstərir və bildirir ki, “türk

eposu təfəkkürünün (onun mətnlərini) bərpa etmək i i elmi vəzifə kimi bu gündə qarşıda dayanmaqdadır”, səh. (15)

Qədim türk dastanlarında  n qədim dövrlərin hadisələri ilə baėlı estetik əhval-ruhiyyədə  z əksini tapdığını söyləyən professor hər bir daan haqqında m ”lumat verir, müxtəlif  in - İran mənbələrində saxlanan əski türk dastanlarının müəyyən diyi iklikl r  uėramasına baxmayaraq əlimizdə yeganə mənbələr olduėu  c n onların elmi cəhətdən qiymətləndirilməsini vacib bilir və bu qədim türk eposu əsasında qədim türk yazılı abidələrinin meydana gəldiyini açıqlayır.

“Yaradılmış” dastanın yaranması haqqında qədim türklərin epik təsəvvürünün başqa xalqlarının eposlarında da olduėunu nəzərə alan müəllif bu dastanın izahını verərkən bir məsələyə diqqətimizi jəlb edir ki, qədim türklər xeyirxahlıqla b dxahlığı birlikdə m vjudluėunu götürür, lakin şer işlərin xeyirxahlığı  st l m sin  imkan vermir v  Türk dastanlarına görə Tanrı ilə müqayisə oluna bil j k ikinci bir qüvvə yoxdur və dünya onun iradəsinə tabedir.

“Oėuz kaėan” dastanını  n mükəmməl epos türk eposu olduėunu bildirməklə, onun oėuz türklərinin tarixi funksiyasından çıxış etməsinə baxmayaraq ümumtürk dünyasının eposu kimi qiymətləndirir və bu dastanın yazılı mənbələri haqqında m ”lumat verir, uyėur əlifbası ilə yazılmış mətnin qısa məzmununu verməklə yanaşı göstərir ki, oėuz kaėan türk mifologiyasına görə tanrı m n ş li olub, türk jəmiyyətinin epik yaradıjısı, göy qızları ilə evləndiyi  c n türk tipologiyasını  z nd  j ml  dir n, böyük türk dövlətini yaradan, tanrının himayəsində olan hökmdardır və o bu əsəri türk epos təfəkkürünün  n mükəmməl bir əsəri olduėunu qeyd edir:

“Oėuz kaėan” dastanının türk epik  n’ n sində həm ideya - estetik, həm də forma - poetik baxımdan möhkəm yer tutması dastandan bəhs edən, demək olar ki, bütün araşdırmalarda qeyd olunmuşdur. Türk eposu t f kk r n , görünür, “Oėuz kaėan” dastanı (yaxud dastanları) qədər sistemli əks etdirən, bu d r j d  mükəmməl bir əsərə təsadüf etmək  tindir. (səh 24)

N.Jəfərov “ u” dastanının I minilliyin əvvəlində türk eposu əsasında formala dıėını, “Divani - l ė tit - türk” əsərində bu dastan-dan rəvayətlərin verildiyini qeyd edir və bu dastanın Makedoniyalı İsgəndərin Türküstana qarşı etdiyi jahangirlik y r  l rindən bəhs etdiyini göstərir. Qədim türk əfsanə və dastanlarındakı Makedoniyalı İsgəndərin y r  l ril  baėlı hadisələrin, el j  də digər tarixi hadi-s l rin türk eposunda əks olunmasına professor türk dünyasının g z  ilə baxır v  göstərir ki, onlar “Türk dünyası  c n “gəldi-ged rdir”, ona görə də “ u” dastanının qəhrəmanı İsgəndərin gəlişini laqeyd qarşılayır, xüsusi bir tədbir görməyi mənasız sayır” (səh.28).

“ rk n kon” dastanı haqqında danışarkən müəllif onun I minil-liyin ortalarında müxtəlif qədim rəvayətlər əsasında formala dıėı-nı, sonralar bu dastanın məzmunu haqqında XIY  srd  R  idd din, XYII əsrdə Əbdül Qazi xanın mə”lumat verdiyini söyləyir və sonra dastan haqqında  z fikirlərini bizə çatdırır. “ rk n kon” dastanı haqqında danışarkən yazı ı bu dastanda mütləq bir qəhrəman olmadığını bildirir və onun fikrinj  onun qəhrəmanı “eyni soyatdan olan müəllif boyları ətrafına toplayıb g jli  ittifaq yaratmaėa çalışan tyfa - xalqdır”, (səh. 27).

Türk eposunda xalqın tamamilə məhv olub sonra yenidən yaranıb t  kk r tapması, inkişaf edib yenə əvvəlki vəziyyətinə qayıtması ideyalrı  rk n kan türk

dastanlarının əsasını təşkil edir və prof. xüsusilə qeyd edir ki, ölən, dirilən insan, jəmiyyət haqqında qədim təsəvvürlər bu dastanda güclüdür və bu dastanın ideyasına da öz təsirini göstərmişdir və tanrıçılıq həmin hissləri bütövlükdə aradan qaldırmaqda ajizdir. Bu dastanda həyat üçün insanın yaşayışı, inkişafı üçün təmiz suyu, havası, təbiəti olan Ərkənəkan yerdir, rəmzi bir obrazdır. Eposun (jəmiyyətin) yenidən (rüşeymdən) janlanmasını, mağara - təbiətlə (ekoloci mühitlə) bağlanmasını da qədim türk təfəkküründə naturatəsəvvürün əhəmiyyətli yer tutmasından irəli gəlir” (səh.28).

Bu dastandan irəli gələn fikirlər “Göy türk” dastanında da davam etdirilmişdir. Bu dastana “Boz qurd” dastanının deyilməsinin də Nizami Jəfərov türklərin öz köklərini Boz qurdla başladıklarından irəli gəldiyini bildirir.

Əsərdə “Siyenpi”, uyğur türklərini dastanları olan “Törəyiş”, “Koç” dastanı haqqında məlumat verilir. “Törəyiş” dastanında “Boz qurd” dastanları silsiləsindən olduğunu bildirməklə bərabər professor Qurd və Tanrı obrazlarına münasibətini bildirir və qurdun türk epik təfəkküründə tanrının iradəsini ifadəsi olduğunu qeyd edir. Türk mifologiyası əsaslanaraq Qurdun həm ana, həm də ata rolunu oynadığını açıqlayır.

“Köç” dastanının İran və Çin mənbələrinə istinad edərək, dastanın hər iki variantını da əsas məsələ, “uyğur türklərinin öz qədim vətənlərindən Beş balığa köçmələrini mifik- epik səbəbini izah etmək-dədir”.

N.Jəfərov monoqrafiyada Tanrıçılıq dövrünün prinsiplərini açıqlayır. Qədim türk dastanlarındakı obrazlar, ideyalar mifologiya dövrünə məxsus olmasına baxmayaraq tanrıçılığın mifoloci bazasının təşkil etdiyini bildirir. İudaizimdən tutmuş islama qədər olan bütün dinlərə olduğu kimi tanrıçılıq dininin də müəyyən inkişaf mərhələlərində mifoloci görünüşləri özündə əks etdirdiyini göstərir.

Qədim türk yazılı abidələrinin ilk əvvəllər əsrlərlə şifahi şəkildə mövğud olduğunu, sonralar yazıya alındığını qeyd edərək, tanrıçılıq dinini də şifahi şəkildə mövğud olduğunu və “əsas kononları məhz həmin mətnlərdə ifadə edildiyini bildirir”.

Eposlarla - kitabların üzvi şəkildə bağlılığını qeyd edən , həmin eposlar əsasında yazılı abidələrin meydana gəldiyini, bu qədim türk eposlarının ayrı-ayrı əsrlərdə qələmə alındığını, kitab şəklinə düşdüyünü qeyd edən müəllif yazılı nümunələrdən “Divani - lüğəti - türk” əsərindən onun müəllifi kaşğarının qədim türk abidələrini toplamaqda misilsiz rolundan bəhs edir, onun qədim türk ədəbiyyatı haqqında verdiyi məlumatları, topladığı folklor nümunələrini yüksək qiymətləndirir, “Divan” da toplanmış türk poeziyası haqqında düşünərkən belə bir nəticəyə gəlir ki, “qədim türk poeziyası eyni təfəkkür potensialı, eyni dil-üslub stixiyası əsasında yaranmış və nə qədər müxtəlif ideoloci şeylərə, dini dünyagörüş və istiqamətlərə şaxələnsə də, həmin meyl və istiqamətlər eyni bir köklə qədim türklərin ümumi poetik idrak mədəniyyət ilə əlaqədardır” (səh.43).

Türk poeziyası zəngin fəlsəfi düşüncələrə malik olan, əqli və mədəniyyət jəhətdən inkişaf edərək tarixin səhifələrində öz adıyla, işiylə, mədəniyyət tarixilə tanınan türk xalqının poeziyası kimi qiymətləndirilmişdir. XI - XŞ əsrin “Kutaqdu bilik”, “Divani-Hikmət”, “Atibət-ül-həqaiq” kimi türk yazılı ədəbiyyatının nümunələrinə diqqəti cəlb edərək bu əsərləri “islam baxımından” yenidən təşkil olunmuş” türk təfəkkürünün məhsulları kimi tanıdır.

XI - XŞ əsrlər ümumtürk yazılı ədəbiyyatının, orta əsrlər türk ijtimai tarixi təfəkkürünün, fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında, mükəmməl türk abidələrinin yaranmasında qədim türk eposunun rolundan bəhs edilir.

Tanrıçılıqdan islama keçid dövründə yaranan orta əsrlər türk ədəbiyyatı məsələlərinə toxunan N.Jəfərov islamın türk xalqları tərəfindən öz qədim mifologiyaları, eposları əsasında qəbul etdiyini, türk islamında türk tanrıçılığının, türk mifologiyasının izlərinin olduğunu qeyd edir.

Türklərin hər bir dinə öz oricinal təfəkkürü ilə yanaşdığını və bu xüsusiyyət türk xristianlığında da müşahidə olunduğunu göstərən müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, “türklər ilama, xristianlığa, yaxud iudaizmə kifayət qədər mükəmməl mə”nəvi - ideoloci təfəkkür, zəngin idrak mədəniyyəti ilə gəlirlər”, səh. 45.

N.Jəfərov monoqrafiyada türk xalqları ilə dünyanın digər xalqları arasındakı mədəni - etnik əlaqələrə də öz münasibətini bildirir. Türk xalqları ilə dünyanın mə”dəni xalqları arasındakı etnik - mədəni əlaqələrinin tarixi dövrləri haqqında mə”lumat verən professor bunu 5 dövrə bölür. Sonra bu dövrlərə əsasən, türk - İran əlaqələrindən bəhs edən müəllif bu əlaqələri bir-birindən fərqləndirən dövrlərin, mərhələlərin izahını verir.

Monoqrafiyada toxunulan əsas məsələlərdən biri də ümumtürk ədəbi dili məsələsidir və N.Jəfərov ümumtürk ədəbi dili barədə aparılan araşdırmalara nəzər salır, türk dilinin ədəbi dil kimi formalaşmasında mühüm rol olan bu dildə yazılan minlərlə yazılı abidələrin rolunu əsas götürür. Ümumtürk ədəbi dilinin düzgün elmi metodologiya ilə araşdırılmasının səbəblərini açıb göstərir və bunu XX əsrin 30-ju illərindən başlayaraq hər bir türk xalqı üçün “müstəqil genesis uydurmaq tendensiyasının mövjud olmasında sovet türkologiyasının türkjinin tarixini öyrənmək prosesində buraxdığı səhvlərdə, SSRİ tərkibində olan türk dilli xalqların araşdırmalar aparmasına Moskvanın təzyiqində və s. görür. Apardığı müşahidələrə əsasən, ümumtürk ədəbi dilinin formalaşmasına tə”sir göstərən prosesləri açıb göstərir, müxtəlif tayfa birliklərinin, tayfaların mənşəyə türk olmayan xalqların Şərqi Türküstana yayılması və buranın türklərin yaşayış məskəninə çevrilməsi, kağız üzərində yazı mədəniyyətinin sür”ətlə inkişafı, ərəb əlifbasının türk mədəniyyətinə daxil olması və s. prosesləri türk ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını qeyd edir. Eyni zamanda ümumtürk ədəbi dilinin təşəülü, inkişafı və tənəzzülü ilə əlaqədar onu dövrlərə bölür və bu dövrlər aşağıdakılardır:

1. Təşəkkül dövrü (IX - XII əsrlər)
2. Təkamül (regionlaşma) dövrü (XIII- XVI əsrlər)
3. Tənəzzül (süqut) dövrü (XVII - XVIII əsrlər).

N.Jəfərov qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə türk ədəbi dili arasındakı fərqlərə də diqqəti yönəldir və bu fərqləri aşağıdakı kimi izah edir:

a) Qədim türkjə əsasən Y - X əsrlərdə yazı dili kimi işlənmiş, türk epos təfəkkürünün ifadəsi olan, xalq dili ilə əlaqəsi “üzülməmiş” dialektfovqü (demək olar ki, ədəbi) dil təzahürüdür - türkün sə orta əsrlərin bundan sonrakı dövründə mövjud olmuş, daha geniş joğrafiyanı əhatə edən daha çox stilizasiya imkanlarına malik, daha ədəbi dil təzahürüdür;

v) qədim türkjə, əsasən “öztürkjə”-dir, türki isə geniş intensiv və ardıjıl beynəlxalq ədəbi - mədəni dil münasibətləri meydanında olub həmin münasibətləri (başqa dillərin tə”sirinin) bilavasitə əks etdirir;

v) Qədim türkcə, run, sonra uyğur əlifbasında, türki isə əsasən ərəb əlifbasında yazılmışdır (səh. 52).

Yuxarıdakı fərqləri göstərməklə yanaşı, o türk ədəbi dilini qədim türkjənin varisi “hesab edir” və bu sahədə IX - XI əsr uyğur yazılı abidələrinin dilinin əhəmiyyətini göstərməklə qədim türkjənin ədəbi dilə (Türkiyə) çevrilməsində uyğur yazılı abidələrinin dilinin özünəməxsus keçid mərhələsi təşkil etdiyini söyləyir. Türk ədəbi dilinə münasibətini bildirən N. Jəfərov türk ədəbi dilinin XI - XII əsr yazılı abidələrində “Xaqaniylə türkjəsi”, “Koşkar dili”, “Koşkar türkjəsi” adlandırıldığını, XIY əsrdən isə çığatay şairləri tərəfindən “türki adının işlətdiyini bildirir”.

Monoqrafiyada ən maraqlı hadisələrdən biri Nizami Jəfərovun I fəsildə qədim türk eposu, qədim türk yazılı abidələri ilə yanaşı ümumtürk ədəbi dili haqqında, onun inkişafı haqqında, keçdiyi tarixi yol haqqında əlaqəli şəkildə məlumat verməsidir.

Bu məsələlərlə əlaqədar olaraq N. Jəfərov öz fikirlərini bildir-məkdə davam edir. M. Kaşğarı öz divanında müxtəlif türk tayfa dilləri, eləcə də “Xaqaniyyə türkjəsi”ndən bəhs etdiyini və XI - XII əsrlər türk ədəbi dilinin əsasını təşkil edən “Xaqaniyyə türkjəsi”ni oğuz, qıpçaq və karluq - uyğur xüsusiyyətlərinin funksional inteqrasiyasından ibarət olduğunu bildirdiyini göstərən müəllif bununla əlaqədar olaraq yazır:

“ XI - XII əsrlərdə təşəkkül tapan türkinin yenə də həmin əsrlərdə gedən etnososial proseslərin nəticəsi olaraq müxtəlif türk etnokulturoloji regionlarının differensiyası ilə əlaqədar olaraq regional təzahür formaları meydana çıxır ki, bunlar aşağıdakılardır.

1. Şərq (yaxud Türkünstan) türkisi.
2. Şimal - Qərb (qıpçaq) türkisi.
3. Jənub - Qərb (oğuz) türkisi.

Müəllif burada Şərq, Şimal - Qərb və Jənub Qərb türkisi arasında Türkünstan türkisinin daha geniş funksional imkanlara malik olduğunu və eyni zamanda karluq, qıpçaq, oğuz və digər türk tayfalarının bu ədəbi dilə təsir göstərdiyini vurğulayır. Bununla belə, zaman keçdikcə uyğurların, karluqların Türkünstanda “sosial - siyasi - etnik mədəni üstünlük qazanması ilə qıpçaqlar Şimal - Qərbə, oğuzlar Jənub Qərbə sıxışdırılmaqla karluq - uyğur qolunun aparıcı mövqə tutduğunu bilir. Türkünstan yazılı abidələrinin ədəbi dilinin inkişafında oynadığı roluna görə təsnifatını verən müəllif qıpçaq türküsünün daha geniş bir ərazidə yazıldığını söyləyir və bura Qərbi Asiya, Şərqi və Qərbi Avropanı, Misiri daxil edir. Qıpçaq türkisində yazılmış abidələrdən lüğətləri, dini - əxlaqi məzmunlu tərcümə kitablarını, rəsmi sənəd əsərlərinin dili olduğunu bildirir, lakin bu ədəbi dildə oricinal, bədii, elmi əsərlər yazılmadığını yazır. Eyni zamanda qıpçaq türkisinin müsəlman dünyası və xristiyan dünyası ilə əlaqədə olduğunu, oğuzlara, karluq - uyğurlara nisbətən sərbəst düşüncə və həyat tərzinə malik olduğunu bildirir və bu sərbəst düşüncənin nəticəsində bu ədəbi dilin oğuz və türkünstan türisinə təsir etdiyini də izahlı surətdə bildirir.

Oğuz türkisi haqqında geniş məlumat verən professor onun XI əsrin ən möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi -Dədə Qorqud” dastanları ilə başladığını göstərir, oğuzların və eləcə də səljüqlərin ərəb - fars dillərinə üstünlük verilməsi nəticəsində elmi əsərlərin ərəbjə, bədii əsərlərin isə farsja yazıldığını bildirir,

“Xətib Təbrizi, Əbdül ulla Gənjəvi, Qətran Təbrizi, Bəhmənyar əl - Azərbaycani, Əfzələddin Xəqani, Müjirəddin Beyləqani, Məhsəti Gənjəvi, Nizami Gənjəvi, Jəlaləddin Rumi kimi böyük mütəfəkkirlər, sənətkarlar, “türk oğlu türk olsalar da, əsərlərini məhz və ya fars dilində qələmə almışlar. Bununla belə, onların dilindən, təfəkküründən türklük süzülüyünü, demək olar ki, mütəxəssislərin hamısı bu və ya digər şəkildə e” tiraf edir (səh. 56).

XIII - XVI əsr oğuz türksisi haqqında fikirlərini şərh edən monoqrafiya müəllifi XIII əsrdə yaşayıb - yaratmış Həsənoğlunun qəzəllərini, XIII-XIV əsrin abidəsi olan “Dastani Əhməd Hərami”ni, XIII-XIV əsrdə yaşamış “Qisseyi - Yusif”ini, XIV əsrdə yaşamış Zərrinin “Yusif və Züleyxa”sının, Xətəinin, Füzulinin və başqalarının əsərlərini, J. İbn-Mühənnə, H.Naxçıvani, Hüsan və başqalarının tərcümə lüğətlərini də əlavə edir. Oğuz türksisinin mükəmməl ədəbi dil kimi formalaşmasında özünəməxsus əlamətlərinə toxunur, XP - XŞ əsrlərdə oğuz türklərinin şərq ilə qərb arasındakı ərazidə yaşamasını, onların “siyasi, mə”nəvi nüfuzlarının yüksəlməsini, oğuzların müsəlman dünyasında nüfuzunu, oğuz türklərinin saraylarında 3 dildə əsərlərinin yazılması “ türk dilinin aparıcı islam dilinə çevirmək jəhdinin” nəticələrini, oğuzların qıpçaqlarla yanaşı yaşaması nəticəsində oğuz - qıpçaq türklərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması bildirilir.

Türk ədəbi dilinin təşəkküü - təkamülü haqqında mə”lumat verdikdə sonra N.Jəfərov ümumtürk ədəbi dilinin tənəzzül dövrünün izahını verir və XYII - XYIII əsrlərdə yazılan abidələr əsasında həmin tənəzzül dövrünün əlamətlərini açır və bu tənəzzülü “sosial-kulturoloci “ səbəbləə bağlayır.

Müxtəlif türk dövlətlərinin meydana çıxması, öz sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, özünün sosial - mədəni inkişafını tə”min etməsi, hər bir türk dövlətinin özünün türk milli ədəbi dilinin yaratması, orta əsrlərə nisbətən yeni dövrdə türk dövlətləri arasında əlaqələrin qeyri - fəal olması, “ayrı-ayrı türk dillərinin inkişafı üçün sosial- mədəni şərt olan milli - mərkəzlər” in meydana çıxması və başqa bu kimi amillərin ümumtürk ədəbi dilinin tənəzzülə uğratdığını bildirir.

Bununla belə türk sistemli ədəbi dillərin tarixi mövqeyini yüksək qiymətləndirən professor yazır: “ Bu dil orta əsrlər türk təfəkkürünün əsas ifadə forması kimi geniş yayılmış dünyanın bir sıra mükəmməl ədəbi dillərinə meydan oxumuşdur”. (yenə orada, səh.59)

“Qədim türk eposundan qədim türk yazılı abidələrinə” adlanan I fəsilin sonunda professor fikrini yekunlaşdırır. ”Türki qədim türk (epos) dili əsasında təşəkkül tapmış, xüsusilə II minilliyin I yarısında zəngin bir təkamül tarixi keçmiş, həmin minilliyin II yarısında isə müasir türk dillərinin formalaşması üçün nümunə verməklə öz tarixi, mədəni missiyasını başa çatdırmışdır”.(səh.59)

Şifahi şəkildə yaşayaraq əsrlərdən-əslərə, dillərdən-dillərə, ağızlardan-ağızlara keçərək epos şəklində yayılan və nəhayət, yazı meydana gəldikdən sonra qələmə alınaraq yazıya köçürülən, kitaba çevrilən qədim türk yazılı abidələri, eposları haqqında, bu abidələr əsasında formalaşan ümumtürk ədəbi dili, onun tarixi inkişaf yolları haqqında mə”lumat verən “Eposdan kitaba” monoqrafiyası elmi baxımdan çox diqqətəlayiq, qiymətli əsərdir və N.Jəfərov çox samballı elmi araşdırmalar aparmışdır.

“Eposdan kitaba” monoqrafiyasının 2-ji fəslində Oğuz türklərinin ən böyük mə'nəvi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında fikir yürüdən professor Elməddin Əlibəyzadənin “Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi” kitabında verdiyi bə'zi fikirlərə qarşı çıxmaqla yanaşı, onun “Kitabi-Dədə Qorqud” un düzülüb qoşulması, tamamlanması, qədim mədəniyyətlə “yeni” islam mədəniyyətinin qarşılaşdığı bir dövrə, keçid dövrünə təsadüf edir” fikiriylə şərik olduğunu bildirir.

Dədə Qorqud və islam problemlərinə toxunur, dastanda islam dilinə böyük məhəbbətlə yanaşıldığını, onun qəhrəmanının islam dinini qəbul etməklə yanaşı, bu dini yaymaq səlahiyyətinə malik olan müsəlman türkləri olduğunu qeyd edir. Dastanın islamla üzvi şəkildə bağlılığını göstərməklə yanaşı, islam dini motivlərinin elə kitab özü yaranarkən bu motivlərin kitabın ideya-estetik, poetik əsaslarından biri olduğunu söyləyən tədqiqatçıların fikirlərini də əsas tutur.

Burada Tanrıçılıqdan islama keçid dövrünə toxunur və bu məsələnin “Dədə Qorqud” eposunda və kitabında başlıca mövzu olduğunu bildirir və göstərir ki, kitab yazılarkən eposun ideya estetik marağını düzgün ifadə edir və buna görə də orta əsrlərdə Azərbaycanda gedən din, ideologiya məsələlərini obyektiv şəkildə əks etdirə bilmişdi.

Professor “Dədə Qorqud” eposunun VII-IX əsrlərdə yarandığını əlyazmaların meydana gəldiyi vaxta qədər aralarında uzun bir dövr olduğunu və bu kitabda ilk və son mərhələnin daha dolğun öz əksini tapdığını, sonrakı mərhələlərdə daha çox “Katib” əlavələri hesabına fəlakətləndiyinin söyləyir və islam hərəkatının da eposun və kitabın xüsusi maraq göstərdiyi mərhələyə düşdüyünü yazır.

Sonra Bəhlul Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud və islam dini” adlı tədqiqat işini qiymətləndirməklə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və İslam dini ilə bağlı araşdırmaların az olduğunu, eposun yazı ən'ənəsi əsasında müəyyən normaya salınmış forması olduğunu, tədqiqatçıların dastanı daha çox yazı abidəsi kimi araşdırdığını və bu sahədə araşdırıcıların işini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı öz iradəni də bildirir və göstərir ki, hər şeydən əvvəl bu abidə işfahi xalq dilinin və təfəkkürünün nümunəsi olduğu üçün o epos kimi araşdırılmalıdır.

Dastanda qədim türk eposunun qəhrəmanının olmadığını qədim türk mifologiyasının süquta uğradığını göstərməklə yanaşı, professor orta əsrlərin də öz mifoloji dünyası olduğunu, xalq yaradıcılığını inkar etmir.

Eyni zamanda “dədə Qorqud” dastanındakı islam dini ünsürlərinin dastanın yarandığı zamanda abidəyə daxil olduğunu, onun ideya-estetik məzmunu ilə bağlı olduğunu və “Dədə Qorqud” dastanının formalaşdığı dövrü tanrıçılıqdan islama keçid dövrü olduğunu yazır. Türk mifologiyamızda əsas olan təkallahlıq prinsipinin İslamın ideyaları ilə yaxınlığı türk xalqlarının islamı daha tez qəbul etməsi üçün şərait yaratdığını bildirir.

“Dədə Qorqud” eposunun təşəkkül tapmasında qədim türk epik təfəkkürünün rolunu da əsas olduğunu bildirir.

N.Jəfərov “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərinə tarixi aspektdən də yanaşı, Azərbaycan tarixçilərinin bu əsər haqqında, yanılış təsəvvürlərinə qarşı çıxır və özünün elmi-potensial güjündən istifadə edərək əsərdəki tarixi məsələlərin izahını verir və kitabda Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətli olan hadisələri ictimai siyasi, mədəni-mə'nəvi prosesləri göstərir, onların hər birinin geniş təhlilini verir.

Azərbayjanda türklərin etnik mədəni sistem kimi möhkəmlənməsinin 2500 ildən çox dövrü əhatə etdiyini bildirir və bu dövrü 3 mərhələyə bölür. 1-ji mərhələni qıpçaq mərhələsi adlandırır və bunun təxminən e. ə. I min illiyin ortaları, bizim eramızın I minilliyini sonunun əhatə etdiyini açıqlayır.

Altay birliyindən ayrılıb müstəqil etnos olan türklərin özlərinin milli mədəniyyətini yaratmalarından, hun-qıpçaq türklərinin Şimaldan Azərbayjana gəlməsi, əvvəldən burada məskən salmış protürk, qafqaz, İran etnoslarının müqavimətinə rast gəlsələr də, sonralar həmin əhali ilə ünsiyyətə girmələri, yerli adət-ənələrə, şərəitə uyğunlaşmaları, I minilliyin 1-ji yarısında Azərbaycanın timsalında onların əksəriyyət təşkil etmələrini, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayıb, tayfa birlikləri şəkilində yaşamalarını, qıpçaq dilinin Jənubi Qafqazda yayılmış geniş dil olduğunu, onlarda yazılı abidələrdən çox, işfahi yaradıcılığa üstünlük verməsini, bununla belə onların zəngin mifalogiyası, qüdrətli işfahi xalq yaradıcılığı və mükəmməl işfahi ədəbi dili olduğunu, VII-IX əsrlərdə ərəblərin təzyiqinə mə`ruz qalmalarını, “islam dininin yeganə düzgün dünyagörüşü ifadə etdiyinə” inanmadıqları üçün Azərbayjanda siyasi-ideloji nüfuzlarını itirmələrini açıqlayır və II mərhələdə islam dinini qəbul edib, onun bayrağı altında sıx birləşib Azərbayjana, buradan da kiçik Asiyaya yol olan oğuz türklərinin çox böyük ideya-siyasi güjə malik olmalarını, onların IX-XI əsrlərdə kütləvi şəkildə Azərbayjana gəlib hakimiyyəti təmsil etmələri” nin yerli əhali ilə oğuz türkləri arasında “anlaşılmazlıq” yaratmasını açıqlamaqla yanaşı, oğuz-qıpçaq məsələsinin geniş şəhlərini verir, II minilliyin 1-ji yarısında Azərbayjanda ədəbi dilinin leksikasında oğuz-qıpçaq xüsusiyyətlərinin paralel inkişafının və VII əsrdə yaranmış «Dədə-Qorqud»dan başlayaraq, XVI əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələrində “eyni bir dilin” faktı kimi işləndiyini nümunələrə izah edir.

“Qıpçaq sözləri ilə oğuz sözlərinin orta əsrlərin böyük bir dövründə (VII-XVI əsrlərdə) bu jür eyni bir dili, faktı kimi işlənməsi, ədəbi-dildə qaynayıb-qarışması milli təfəkkürün hər iki türk etnosunun ijtimai-mədəni idrak təjribəsi əsasında formalaşması demək idi. Səh.74”

III mərhələdə II minilliyin ortalarından sonra Azərbaycan millətinin təşəkkülü mərhələsini açıqlayır, ölkədə çox böyük üstünlük əldə edən oğuzları Azərbaycan millətinin formalaşmasında, XVI əsrdə Şimal və Jənubu əhatə edən Azərbaycan dövlətini yaratmasında rolunu əsas götürməklə yanaşı, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin intibahı dövründə yaddaşlarda qalan qıpçaq mədəniyyəti ilə “ədəbi-rəsmi mədəniyyət” səviyyəsinə yüksələn oğuz mədəniyyəti tərkibində birləşib, ümumilli etnik-mədəni sistem kimi formalaşması nətişəsində qıpçaq-oğuz “anlaşılmaz”lığının aradan qalxmasını göstərir və qeyd edir ki, “qıpçaqlar milli etnik-mədəni sistemə beynəlxalq mədəniyyətlə yanaşı, “yerli” qeyri-türk mənşəli etnosların mədəniyyətini, “oğuzlar isə Azərbaycanın əlaqədə olduğu beynəlxalq mədəniyyəti gətirirlər”, səh.75.

Bununla da “Dədə-Qorqud” eposundakı tarixi məsələləri araşdırıb üzə çıxaran, onların elmi-tarixi izahını verən N.Jəfərov tarixçilərin görmədikləri və bəlkə də görmədikləri işi təkbaşına görür.

“Dədə-Qorqud” və islam münasibətlərinə nəzər salan prof. Yazır: “Azərbayjan jəmiyyəti islam dinin zəngin düşüncə mədəniyyəti, mükəmməl idrak təjribəsi əsasında qəbul edir. Ona görə də islam müxtəlif inkişaf səviyyəsinə olan dini dünya görüşlərlə polemikaya girməli olur. Və həmin polemika öz əksini

daha çox müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların münaqişəsində müharibəsində tapsa da, “Kitab” islam dinin məhz intellektual-mənəvi, ideoloji qələbəsini nümayiş etdirməyi meylidir.” Səh 76.

“Kitabi-Dədə Qorqu” da islam dininin onun müqəddəs yayıjıları olan Məhəmməd Peyğənbəri, Əbubəkri, Əlini və başqalarını yüksək tutmaqla yanaşı kitabda islama qədərki mə'nəvi-əxlaqi dəyərlərin unudulmadığını da açıqlayan müəllif Dədə Qorqud obrazına münasibətini bildirir.

Kitabın müqəddiməsində islam dininin təbliğatçısı kimi təqdim olunan Dədə Qorqudun “Dədə Qorqud” eposunda əsərin müəllif olduğunu, “Kitab” da isə islam ideoloqu kimi diqqəti jəlb etdiyini söyləyir.

“Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanında islama qədərki inamların əsərlərdən gətirlən faktlarla izah edən N.Əfərov “Kitab” da və “Kitab” dan əvvəl mövjud olmuş eposda müxtəlif dini dünya görüş formalarının, yə'ni ibtidai inamların, mifologiyanın, tanırıçılığın və nəhayət islamın olduğunu göstərir. Qədim türk xalqlarının inamlarını ifadə edən Su, Ağaj, Qurd, Ana inamlarının “Kitab” da öz əksini tapmasını və bunun səbəblərini izah edir. Nəhayət “Dədə-Qorqud” eposunun meydana gəlməsi, işfahi şəkildə uzun müddət yaşamasını, yazıya alınmasının və sonralar üzünün köçürülməsinin əsas mənbəyi kimi qədim türk epik təfəkkürünü, islam dinini, oğuz türklərinin mə'nəvi mədəniyyətini əsas götürür.

“Koroğludan xalq kitablarına” adlanan III fəsildən “Dədə-Qorqud” eposu ilə “Koroğlu” dastanı arasındakı dövrdə Azərbaycan işfahi və yazlı ədəbiyyatın inkişaf yollarını göstərir. Nağıl və digər işfahi xalq ədəbiyyatının canlarının daha çox yayıldığını, bu xüsusiyyətlərinin yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərməsini, iri həjmlə əsərlərdən çox lirik əsərlərin yaranmasını, eyni zamanda bu dövrdə yazılı və işfahi ədəbiyyatda sufizmin yayılması və sufizmin özünün də eposa qarşı çıxmasının izahını verir.

Ozan sənətinin XV-XVI əsrlərdə “tarix səhnəsindən getdiyini” aşiq sənətinin öz başlanğıcının sufizmidən-dərvişlikdən aldığını və ozan sənətinin bir sıra vəzifələrini öz üzərinə götürməsinə və “Koroğlu” eposunun “Dədə-Qorqud” eposundan fərqli olaraq ozan tərəfindən deyil, aşiq tərəfindən yaradıldığını bildirir, “Koroğlu” nun inkişaf tarixinin 3 mərhələyə bölür.

1-ji mərhələdə XVII əsrin əvvəllərində öz milli müstəqilliyini itirib İranın əsarəti altına düşən xalqımızın azadlığı uğrunda apardığı mübarizə nəticəsində eposun yaranmasına imkan yaradan ijtimai şəraitdə eposun obrazlarının, onun sücətinin formalaşmasını, ikinci mərhələdə artıq Koroğlunun klassik eposa və mükəmməl əsərinə çevrilməsinə, onun sür'ətlə yayılması, XVIII-XIX əsr ortalarına qədər Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda “KOROĞLU” eposunun məjlislər yaraşığı olmasını, III mərhələdə XX əsrin 30-ju illərinə qədər “eposun sənətkarlıq baxımından” zənginləşməsi və əlavə qolların yayılması “Kitab” ın meydana gəlməsi nəticəsində eposun unudulmasının şərhini verir.

“Dədə-Qorqud” la “Koroğlu” arasındakı oxşar jəhətləri izah edir, “Koroğdu” eposunda mifoloji obrazlarının iştirakı, baş qəhrəmanın mifologiya ilə bağlılığı və bu əsərin qədim mə'nəvi dəyərlərə arxalanaraq yazıldığını, çox qədim tarixi köklərə bağlı olduğunu göstərir. N.Əfərov Alı kişi və “Koroğlu” obrazlarının ifik təfəkkürün məhsulu olduğunu söyləyən görkəmli alimimiz M.Seyidovun fikirlərini şərik olduğunu bildirir. “Koroğlu” nun yaranmasında aşiq

sənətinin və Aşıqın böyük rolunu göstərərək yazır: “Aşıq “Koroğlu” da özünün ideologiyası üçün vacib olan 3 fəlsəfi-estetik komponentin özünə məxsus “kompozisiyası” nı təqdim edir: mifologiya-sufilik-həyatilik (realizm) ” (səh.133) və tədqiqatçı alim “Koroğlu”dakı bu komponentlərinin hər birinin elmi jəhətdən əsərlə bağlı izahını verir.

“Koroğlu” eposunun xarakterik əlamətlərini göstərərək əsərin bütövlükdə məzmununa nəzər yetirir və əsərin sonunda Koroğlunun dəliləri buraxıb sakit yaşaması, İran şahının onun üzərinə qoşun göndərməsi, Aşıq Jununun dəlilərinə yenidən Jənlibelə toplayıb İran ordusunu dağıtması və Koroğlunun yenidən öz dövrünü sürməsi əks etdirən sonluğa da N.Jəfərov mifoloci baxımdan yanaşır. Qədim türk mifologiyasından bizə məlum olan “ölüb-dirilən təbiət barəsində qədimdən gələn türk mifoloci” təsəvvürlə bağlayır. Eyni zamanda “Koroğlu”nun Azərbaycan variantı haqqında söhbət açarkən onun “İlahi mənşəyə”, ilahi tipologiyaya malik olduğunu göstərməklə burada tanırçılıq dövrünün izlərinin olduğunu bildirir və onu da qeyd edir ki, “Koroğlu obrazının ilahi məzmunu (tipologiyası) özünü qeyri-adi güjündə, qeyri-adi hərəkətlərində, funksiyasında göstərir, lakin intibah mədəniyyəti həmin ilahi məzmunu (tipologiyayı) insaniləşdirir, humanistləşdirir və Koroğludakı tanırçılıq insaniliyə çevrilir-insan (şəxsiyyət) Koroğlu dövrünün zamanının təzyiqi ilə tanrı Koroğlunu yenir.” (səh.141)

N.Jəfərov burada Koroğlu obrazını çox gözəl şaxəli şəkildə təhlilini verir və eyni zamanda onun atası Alı kişi surətini yaradığı surətdə yanaşaraq onu öz fəvqəltəbii xarakterinə görə Azərbaycan dastanlarındakı Xızır ilə müqayisə edir. Dastandakı Koroğlu-Alı kişi, Koroğlu-Eyvaz, Koroğlu-Nigar, Koroğlu-dəlilər, Koroğlu-Qırat, Koroğlu-Çənlibel surətlərinin qarşılıqlı mükəmməl elmi təhlilini verir.

Çənlibel obrazı üzərində xüsusi ilə dayanır, onu “mifoloci semantika”yla bağlayır, Həm joğrafi, həm də “mühafizə ediji ” məkan olduğuna görə M.Seyidov onu türklərdə geniş yayılmış “dağ kultu” ilə əlaqələndirdiyini göstərməklə yanaşı öz fikrini də bildirir: “Dastanda həm Çənlibel həm də Çardaqlı Çənlibel, həm də Çardaqlı bel adlanan qumsal məkan (türkiyə variantlarında Çamlıbel) fikrimizjə sonralar çənlə-dumanla bağlanmışdır. Əslində isə, görünür işıqla, dan yeri ilə (müqayisə et: çən-çan-dan) əlaqədardır.. Çənlibel konkret bir məkan deyil, müjərrəd (və mükəmməl) obrazdır. ” (səh. 150).

Aşıq Junun obrazına münasibətini bildirərkən, prof. V.Vəliyevin onu Dədə Qorqudla müqayisə etməsinə tərəfdar olduğunu bildirir, həm də Aşıq Jununun XVII əsrin bütün qüvvətli aşığı olan Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıqla eyni səviyyədə durduğunu söyləyir.

Dastanın yaradığı dastan olduğunu bildirir, Azərbaycan variantının 25-dən artıq qolu olduğunu və dastanın yeni qollar yaratmaq imkanı olduğunu, bu qolların əsas suçetlə bağlı və əsas suçet xəttindən kənar yaranan qollarını olduğunu yada salmaqla bərabər, əsas suçet xəttindən kənar qolların daha çox inkişaf etdiyini bildirir və onların professor Azad Nəbiyev, Vaqif Vəliyev və digər alimlərimiz tərəfindən toplanıb nəşr etdirildiyini göstərir.

“Koroğlu” eposundakı nağıldastan təhkiyəsinə, aşığı şe’rinin müxtəlif formalarının geniş faktlarla izahını verən tədqiqatçı alim eposu poetik jəhətdən mükəmməl bir dastan kimi yekunlaşdırır.

“Koroğlu” eposu Azərbaycan (intibah) milli təfəkkürünün bədii-estetik gücünün, geniş mə'nada poetikasını (poetik əsaslarını) əks etdirir.

“Koroğlu”nun dilinə münasibətini bildirərkən onun məhz Azərbaycan türkjəsi olduğunu yazır və onun dilini xalq dilinə əsaslanan sadə xalq danışığı dilinə mənsub olduğunu “Koroğlu” formalaşdığı dövrün Azərbaycan türkjəsinin məxsus bir, sıra xüsusiyyətləri özündə nümayiş etdirdiyini bildirir.

Azərbaycan ədəbi dil məsələsinə münasibətini bildirərkən onun inkişaf dövrünü ümumitürk “kontekstindən” izah edir.

N. Jəfərov bu məsələlərlə bağlı öz düzgün elmi mülahizələrini bildirir, Xətai dövründən başlayaraq Azərbaycanda gedən ədəbi dil proseslərinə toxunur, Azərbaycanda türk milli dilinin inkişafı ilə bağlı mübahisəli məsələlərin həllinə çalışır. Qədim Azərbaycan türk ədəbi dilinin əsasında duran dialekt və işvə məsələlərinə, bu sahədə tədqiqat işi aparan alimlərimizin fikirlərinə münasibətlərini bildirir. Ədəbi dilin yaranma tarixinə aid elmi mülahizələr irəli sürür və qədim orta türk ədəbi dillərinin görkəmli tədqiqatçısı Ə.R. Tenişevin “Türkinin tarixi mövjudluğunu XIX əsr və XX əsrin əvvələri ilə məhdudlaşdır” masına qarşı çıxaran elmi əsaslarla bu fikrin doğru olmadığını bildirir: “türkinin” tarixi mövjudluğunun bu jür məhdudlaşdırılması XI-XII əsrlərdən XVI-XVII bir sıra hallarda XVIII əsrə (və ya sonraya) qədərki türk ədəbi dillərinin xarakterik düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir və onların arasındakı bilavasitə varismen əlaqəsini, nəticə e'tibarı ilə inkar edir)

Sonra XVIII əsrdə əvvəlki dövrlərdə yaranan əsrlərin yazıya alınması, məjmuə və jünglərin yaranmasını, sonra yeni dövrün kitablarının meydana gəlməsi məsələlərinə toxunur və “Şəhriyar” dastanı üzərində xüsusilə dayanır. Əsərdə Axundov sənəti ilə səsləşən drammatizm Vaqif dilində işlənən “obrazlı ifadələr” olduğunu göstərir, dastandakı dil-qramatika məsələlərinə diqqət yetirir və nəhayət şifahi xalq təfəkkürünün inkişaf edərək, mükəmməl yazı sənəti ilə birləşib çox qiymətli “kitab”ların yaranmasına qədər keçdiyi tarixi yolu araşdırıb, mükəmməl elmi-məntiqə əsaslanan bir monoqrafiyanın yaranmasında böyük əmək sərf edən alimlərimizin işinə yüksək qiymət verilməsi, monoqrafiyanın tədqiqat obyektini olduğunu nəzərə alıb onun elmi potensial gücünü qiymətləndirməliyik, şifahi ədəbiyyatın yazılı ədəbiyyata, eposdan kitaba keçidin tipologiyası məsələlərinə həsr olunan bu tədqiqat obyektini N.Jəfərovun axtarışlarının səmərəli nəticəsidir.

ŞÜKÜROVA GÜLXANİ